

Ақын Иса

**Павлодар қаласы – 2000жыл
«ЭҚО»**

Ақын Иса

Павлодар қаласы, 2000 жыл, “ЭКО” ҒӨФ, 160 бет.

Бұл жинақта әдебиет зерттеуші ғалымдардың, ақын, жазушылардың, журналистердің, өнер ардагерлерінің және басқаларының Иса Байзақов туралы жазған ғылыми-зерттеу мақалалары, әдеби сындары, естеліктері топталып берілді. Кітап ақынның 100 жылдық мерейтойына арналып шығарылып отыр.

Кітаптың редакторы Қазақстан жазушылар одағының мүшесі, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қызметкері, ақын **Мүбәрак Жаманбалинов**.

Құрастырып, түсініктерін жазған Павлодар облыстық Бұқар жырау атындағы әдебиет және өнер мұражайының ғылыми қызметкері, Қазақстан журналистер одағы Мұхаметжан Сералин атындағы сыйлығының лауреаты **Айтжан Бәделханов**.

ISBN. 9965-449-73-4

Халқымыздың аса талантты ақыны Иса Байзақовтың телегей теңіз суырып салмалық керемет өнері жайында да, оның жазып қалдырған әдеби мұралары туралы да кезінде баспасөздерде аз жарияланған жоқ. Ақынмен талай жыл достас болған жазушы Николай Анов өзінің “Ән қанаты” атты кітабында оның таңғажайып образын жасады. Ол туралы ғалым Манап Хасенов “Иса Байзақовтың ақындығы және стильдік ерекшелігі” деген монография жазды. Өйткенмен халқымыздың ауыз әдебиетіндегі ерекше құбылыс, - “Ертеден шапса, кешке озған “ыдидан шапса, тосте озған” дерлік алқынбас жыр тұлпарының сыры толық ашылды, бағасы беріліп болды деуге болмайды.

Қазақ халқы, әрі әнші, әрі домбырашы, әрі өлеңді суырып салып айта алатын адамды ғана шын мәніндегі ақын деп дәріптеген. Өлеңді жазып құрастыратындарды шығармашы ғана деп түсінген. Ал орыс халқында бұл екеуі екі бөлек ұғым. Олар айтыс ақындарын “акин” өлеңді жазып шығаратындарды “поэт” деп атайды. Соңғысы көбірек дәріптеледі.

Біздің ата-бабамыздың ұғымындағы ақындық-халқымыздың ғасырлар бойы тұрмыс тіршілігі, әдет-ғұрып, салт-санасы, психологиясы қалыптастырған халқымыздың қанына сіңіп, жан-дүниесімен біте қайнасқан өнер.

Ал суырып салма ақындардың бәрі дерлік тамаша психологтар. Олар өмір бойы ауыл-ауылды аралап жыр нөсерін төккенде, жұртшылықты қандай сөздермен, қандай тақырыптармен баурап ала-алатындығын, іштей таразылап ойластырып отырады. Ел өміріне де, әрине, жетік болады. Исекең де солай. Ол бір кезде Жанак, Түбек, Сүйінбай, Орынбай, Шөже, Ақан мен Біржан тәрізді атақ-даңқы бүкіл қазақ даласын жаңғыртқан ақпа-төкпе ақындар мен сал-серілердің осындай ең соңғы аса ірі өкілдерінің бірегейі.

Иса Байзақовтың өткен ғасырлардағы халық ақындарынан ерекшелігі – ол осы күнгі кәсіби ақындар тәрізді жазып та мол әдеби мұра қалдырды. Көрнекті әдебиет зерттеуші ғалымдар Есмағамбет Ысмайылов, Рахманқұл Бердібаев, Серік Қирабаев, Қазақ

станның халық жазушысы Мұзафар Әлімбаев, басқа да қарымды әдебиетшілер Исаның әдеби туындыларын өте жоғары бағалады.

Дегенмен Исаның жазып қалдырған мұраларының өзін әлі терең зерттеп, қыры мен сырын аша түсу қажет екендігі даусыз.

Әлбетте ақын халық үшін жазады. Иса ақынның кереметі оның туындыларының ел аузында кенінен тарағандығында. Ән текстерін, қысқа өлендерін айтпағанда “Құралай сұлу” “Ақбөпе” сияқты ұзақ поэмаларының өзін жатқа айтушылар әлі күнге дейін жиі кездеседі. Исекең сөзін жазған әндер осы күнге дейін сахнадан түспей келеді. Оның туындыларының жұртшылықты өзіне тартып алатын сиқырлы қуатының сырын терең зерттеу - әдебиетші ғалымдарымыздың абыройлы міндеті.

Бұл міндетті орындау мақсатында ақынның жүз жылдық мерейтойы қарсаңында Астанадағы Евразия университетінің ректоры Амангелді Құсайынов өзінің ғалымдық парызын өтеуге талпыныс жасады.

Иса ақынның поэмалары мен таңдамалы өлендерін ол бір томдық жинақ етіп бастырды. Ақынның шығармашылығы жайлы республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция ұйымдастырды.

Халқымыздың әдебиет саласындағы ұлы тұлғаларының біразы жазықсыз қуғынға ұшырап, кейбірі күншілдіктің құрбаны болғанын да тарихтан жақсы білеміз. Қазіргі кезде кейбір баспасөздерде оқатекте қылаң беріп қалатын материалдардан Иса ақынға да кезінде күншілдіктің күлін шашқандар табылып, оның салқынын әлі күнге дейін сақтағысы келетіндер болса керек.

Қазақстан жазушылар одағы шығаратын “Қазақ әдебиеті” газетінде соңғы он жыл ішінде Исекеңнің сұрапыл ақындық ғаламатына назар аударудың орнына жазушы Әлжаппар Әбішевтің “Не деген ғажайып ертегі адам” деген мақтауынан гөрі даттауы басым мақаласы үш рет (1990, 1995, 2000 ж.) жарияланды. “Қазақ әдебиеті” газетінің 2000 жылғы наурыз айындағы бір нөмірінде Исекең айтты-мыс деген “Бәрің де өтірік жазасындар және сатқынсындар” деген тақырыппен Иса Байзақовты осыдан алпыс жыл бұрын жазушылар одағында талқылаған хаттамадан үзінділер жарияланып, Сәбит Мұқанов, Асқар Тоқмағамбетов, Шахмет Құсайынов т.б. ақын-жазушылардың аузымен Исаның мінезіндегі кейбір

кемшіліктер сыналған. Павлодарлық Асқаров Ханафия деген бір қария Құдайберген мен Иса ақынның айтысы деген өлең сыйқы жоқ балдырбатпақты жергілікті газеттерде және өзінің “Ертіс өрендері” атты кітапшасында жариялады. Онда Құдайберген ақын Иса Байзақовқа орашолоқ құрастырылған үш жұмбақ беріп, Иса ақын оның бірде біреуіне жауап бере алмай отырып қалған болады.

Бұның өзі екі ақынның да беделін түсіретін қойыртпақ екендігі және ондай айтыстың болмағандығы дәлелденген мақала жергілікті газеттерде жарияланды.

Бұл күнде Иса ақынның шығармалары жөніндегі монографияны, зерттеу материалдарын да кітапханалардан сирек кездестіреміз. Кезінде аз данамен жарық көрген еңбектер қайта басылып шығарылмады. Оның шығармалары жаңадан құрастырылған оқулықтарға да енгізілмеген. Сондықтан қазақ поэзиясының кең құлашты эпикалық жанрының негізін қалаушылардың бірі, өлеңді суырып салып айту өнерінің ең биік шыңына жеткен теңдесі жоқ импровизаторды бүгінгі ұрпақ жете түсінбеуі де, біле бермеуі де мүмкін.

Халқымыздың Исадай аяулы перзентін бүгінгі оқырман қауымға неғұрлым жан-жақты танытудың айқын жолы оның туындылары мен ақындық болмысы жайында әр жылда жазылып, баспасөз бетінде жарық көрген мақалалар, ақынды көзі көрген дуалы ауыз ұлылардың ол туралы сипаттамалары мен пікірлері екендігі түсінікті. Оқырманға ұсынылып отырған бұл кітапта осы мақсат көзделген.

Бұл кітапқа енгізіліп отырған мақалалардың авторлары – Дихан Әбілев, Әбділда Тәжібаев, Мәриям Хакімжанова, Иван Шухов сияқты Исамен бірге болған белгілі қаламгерлер, Серік Қирабаев, Өмірзақ Айтбаев, Серік Негимов тағы басқа әдебиет зерттеуші ғалымдар, ақындар. Кітапқа енгізілген ақын жерлестерінің, айтыс ақындарының естеліктері Иса ақынның келбетін көз алдыңызға нақты елестетеді.

Әдебиет зерттеуші ғалымдар мен көрнекті ақын-жазушылардың мақалаларында Иса Байзақовтың суреткерлік өнерінің ерекшелігін, тіл шеберлігіне жан-жақты талдау жасалады.

Қорыта айтқанда, бұл кітап – Иса ақынның қазақ әдебиетінде алар орнын анықтаумен қатар, оқырмандарға беретін танымдық

дерегі мол кітап. Сондықтан арнаулы орта және жоғары білім беретін оқу орындарының шәкірттеріне қосымша оқу құралы ретінде тигізер пайдасы да зор болмақ.

Мүбәрак Жаманбалинов
ақын, Қазақстан жазушылар одағының
мүшесі, Қазақстан Республикасының
еңбек сіңірген қызметкері

АҚЫНДЫҚ ТЕНІЗІ

*мақалалар, зерттеулер,
ғылыми баяндамалар*

ҚҰДІРЕТТІ ДАРЫН

Құдіретті дарын иесі ақын аға Исаны жас шағымнан білем. Ертіс бойынан біздің Баянауылға келіп аралағанында “Қойшының ертегісі” поэмасын алғаш рет суырып салып айтқанын тыңдап, таң қалғанмын. Содан беріде Иса ағаның соңғы күндеріне дейін (кезең-кезең жылдарда) өмірін, өнерін, жырын сырын түгел көрдім, білдім. Дарынын құрметтеумен келемін. Алайда, бұл шағын естелігімде мен оның бір реттегі ғана кереметін – дарын - құдіретін айтқалы отырмын. Ол былай болған еді.

1938 жылыдың жазы. Бір күні қызмет аяғы кезінде телефон сылдыр етті.

-Алло!

-Бұл кім? Әбілев жолдас па?

-Ия, ия.

-Бүгін Алматыға Италияның атақты жазушысы Джерманетто келді. Жазушылар одағында кездесу болады. Әзірленіңіздер!

Бөлмеде Мұқаң (Мұхтар Әуезов) отырған.

-Италиядан, Джерманетто! Кешке бізбен, жазушылармен кездеспек пе? – деп жүзіме қарады.

Мұқаң менің абыржып қалған күйімді тез аңдапты.

-Бәлі, несін жүрексінесін? О да адам шығар. Қауым жұртпыз, жүрексінбе! Келемін. Ретіне қарай көрерміз. Әзірліктеріңізге ұйым боп кірісе беріңдер! – Мұқаң аз ойланды да былай деді. - Қазақстан жазушылар одағына мұндай халықаралық мағлұм адамның бірінші рет келуі. Елдікті көрсетудің бір межесі - әдеби қауым ғой. Джерманеттомен қазақ жазушыларының бұл кездесуі өте жауапты да тарихи кездесу болмақ. Ал біз жазушылар қауымы әдеби өміріміздің жаңа туыс, бітім тұлғасын, социалистік тыныс сымбатын, реалистік сыршыл көркемдігін, қаламымыздың қарышты адымын сөз етуіміз, таныстыруымыз керек.

Мұқаң осылай толғанып бір алды да:

-Бұл жөнін маған тапсырсандар да болады, - деді.

Мұқаңның жүзі алкүрең тар?ып, шырайлана бастағанын сездім.

Іштей қуанып та отырмын. Мұқан тұрғанда бұл қазақтың әдеби қауымында кім шет ел әдебиеті-мәдениеті тарихын, оның әртіні мен бертінін, шежіресін тереңдігімен шерте алар! Осы тұста өзінің келе қалғаны қандай жақсы болды деп отырмын.

-Исаны шақыртшы, - деді Мұқан.

Селдір де кірпішшешен қылқандарындай қайратты аз ғана шашын жоғары сілкіп тастап, бұлт арасынан жарқ еткен нажағайша Иса кіріп келді.

Жазушылар одағында сол жылы үш айлық ақын-жазушыларға арналған курс ашылған. Жамбыл мен Нұрпейістен басқа халық ақындары да, жас ақындар да, т.б. осы курста. Оқу одақта өтіп жатқан. Исаның қолма-қол келу себебі де сол.

-Неге шақырдың, бала? – деді ол маған тіктене қарап. Мен Мұқанды қарадым. Мұқан мән-жайды қысқа түсіндірді де:

-Иса, - деді оған Мұқан. – Италия көне мәдениетті ел. Бағы заманнан әдебиеті туып, ержеткен ел, Европа жұртын көптеген өнер-өрнек көркемдік үлгілермен таңыратып келе жатқан ел. Біз болсақ, бұл жөнінде тәй-тәй басқан бөбек тәріздіміз... Біраз жайларды әңгімелеп те берерміз. Бірақ, қонақты біздің халықтың әдебиеттегі дарыны – суырып салма ақындық қана елең еткіре алар болар. Соған сені...

Ұшқыр сезімтал Иса Мұқан сөзін аяқтатпай, киіп кетті.

-Сонда не демексің Мұхтар! Жаңағыңның аты Джерманетто дедің бе? Одан үлкені келсе де салып көр Исаны! Сол үшін қазір неге шақырттырдың. Кезінде айтсаң да Иса қарызға өлең сұрамайтынын білмейсің бе ?

-Әзірлігің болуы өлең сөзі жөнінде емес, Иса! Онына шүбеміз жоқ. Өзің бейғам болмауың керек.

Кешкі сағат тоғыздың кезі. Біздің Жазушылар одағының үйінде Джерманеттоны қарсы алдық. Ол қуан жүзді, жасамыс адам екен. Қолында қоңыр таяғы бар. Сол жақ аяғын сылттып басады. Қоңырқай өңіне қарағайға қарсы біткен қалың бұтақтай қайратты қалың қабағының астындағы күрең көзі тереңнен қарайды. Қонағымыз әуелі өзінің итальян тілінде және орыс тілінде амандасты:

-Сәлемет жақсысыздар ма, қазақ қаламгер бауырлар!

Тұйық адам емес екенін бірден андалық. Шет елдік құрметті

конағымызға ұзын столды жағалай отырған өзіміздің жазушыларды ен алдымен жанағы Джерманеттомен иықтас отырған Мұқаннац бастап таныстырып шықтым. Джерманетто ықыласты тыңдады:

-Білем, Фадеев жолдас айтқан. Ал, Мұқанов қайсы жолдас!

-Ол кісі Ленинградта жүр еді.

-Олай болса жөн, жөн!

Шет елдің революционер жазушысымен кездесу кешімізді басқаруға өзімді жасаң сезіне жүрексініп:

-Мұқа, - дедім өз тілімізде қазақша. – Сіз мұнда отырыңыз. Сіз басқарыңыз, мен сіздің орныңызға барайын!

-Жоқ, басқаруын сен өзің басқара бер. Басқасына сүріндірмеспіз! - деді Мұқан. Соны айтты да дереу, әуелі тамағын әдеттегесінше майда кенеп алды да сөйлеп кетті. Менің коммунистік журналистер институтын жанадан бітіргенімді, екі өлең кітабым шыққанын айтып өтті.

-Міне, міне, Совет Одағының лениндік бағыл шешімдер осылай екенін менің итальяндық қара халқым білсеші! – деп рахаттанды Джерманетто. Мұқан нұрлана түсті, енді бірде:

-Онда біздің ақын-әншілерімізді тыңдап көріңіз, - деген Мұқан енді ұзын столдың төменгі басында, қарама-қарсы отырған Исаға қарады да:

-Иса, - деді ажарлы, қоңыр үнмен, - Иса сен, қазір бабыңдасың - ау деймін. Ендігі сөз сенікі.

Өр Иса бәлденуді, тартынуды білмейді. Қасында отырған бір ақынға “бала, әпкел домбырамды” деді. Сөйтіп Арқаның шағын бітімді ән домбырасын алдыртып өзінің құлағын қатты бұрайтын әдеті бойынша дереу бұрап алған еді.

Жұрт:

-“Желдірме”, “Желдірмені” айт!

-Ия, сөйт!

-“Желдірме” ! - деп дауыстайды.

Иса маңдайынан төбесіне қарай ығысқан селдір шашын жоғары сілкіп домбырасын бір-екі рет қағып жіберді де, “Желдірмені” шапшытып, ұйтқыта жөнелді.

Қарашы домбыраның еркесіне,

Исаның шығып алды желекесіне... деген сәттерінде қиялың ғана

ілесө алар құйын серпінмен жанынды көтеріп үйіріп, баурап, сезімді елтіге толқытып әкетеді.

Әсіресе:

А а - ап. А - а - ап.

Хар ра - ра а - ап - ай! - деп қайыратын бұрқасын толқыны дауыл тиген өрт лапылындай шалқып, төңкеріліп, қайыра ұйтқып үйіріледі.

-Виртуоз, Virtuoz!...-деді Джерманетто, - мен мұндай ғажапты бүкіл Европаны шарлап жүріп көрген емеспін! Ғажап, ғажап! Неткен талант! Ертегіде ғана кездесер мұндай өнер адамы! Тағы!!! Тағы!!!

Исаның ән сөзін Мұқан Джерманеттоға жәйлі үнмен толқынттып ауларып беріп отырды. Джерманетто “тағы айтыңыз, тағы” деген кезде Иса орнынан лепіп атып тұрды да, домбырасының мойнынан сағасынан мысықша қылғындыра ұстап:

-Мұхтар! - деді Мұқаңа. - Мен әнші емес, суырып салма ақын екенімді айт ол кісіге! Жаттандыға жаны қас бұл Исаның де: Көмейі жыртылғанша, көрінген ән - жырды айта беретін Иса жоқ! Бұл кісі өзі не туралы айтсын дейді екен! Заказ берсін!

Мұқаң Джерманеттоға жеткізіп жатқанда ұшқыр мінез Иса:

-Давай. Товарищ, Джерманетто, давай заказ! На любую тему! - деп өзі орысшалап жіберді.

Джерманетто таңдана ойланып қалды да:

-Олай болса Марина Раскова туралы айтсаңыз қайтер еді, ақын жолдас, - деді.

Біз хауіптеніп қалдық. Ал, Иса селдір шашын кейін серліп тастап тіпті жайнақтап кетті.

-Жарайды, жолдас Джерманетто! - Ал кеттім тыңдаңыз! - деп орысша - қазақшасы аралас асығыс айтты да, домбыра пернесін қағып жіберіп, селдір шашын және жоғары селкіп тастап, кірпішшешен қылқындарынша тікірейтіп алды да: “Ах!” деп бастап Марина Раскова туралы жыр өзенін ақтара жөнелді. Көкала бұлттарды көз ілескенше жарқ етіп астан - кестен сапырған нажағайша жыр шумақтарын шиыршық аттырып түйдек - түйдегімен тастайды. Сөйтіп атақты “Он бір күн, он бір түн” дастанын қырық - отыз минутта айтып шықты. Совет қызы Марина Раскованың ғажап

ерлігін жүрек қанының от ыстығымен, асқақ шабытымен дауылда-
тып, жауындатып, кейде мамырлатып жаяулатып, қайыра көтеріп
шарықтатып толғап берді.

Джерманеттоға Мұқаң аударып беріп отырған-ды. Екі көзін
Исадан алмай, құлағы Мұқанда боп тындаған қонақ:

-Айту Иса жолдастікі, оны әсерлі байыту сіздікі болды. Әуезов
жолдас! Мен түсінбес тілде айтылған жырды соншама сырлы етіп,
жырлы сипатты түрде асқан көркем поэзия қалпында жеткізіп бер-
ген Сізге бүкіл италия халқының жүрегінен рахметімді қабылда-
ңызшы! – деп өзімен қатар отырған Мұқанның риясыз ризашылық-
пен қолын қысты. Біздер ду қол соғып жібердік.

-Бар екен ғой дүниеде жан сусындатар ғажап жандар! – деп еді.

Мұқаң рахмет айтты да:

Джерманетто жолдас, менікі тек Иса акынның жыр құйыны
жүйткүнінен үлгірген жерімнің ұзын-ырғасын Сізге жеткізу ғана ғой.
Дарын Иса! Иә, Иса акын дарын! – деді.

-Түсінем, Әуезов жолдас, түсінем. Мәдениет пен әдебиет Ев-
ропада ғана деушілер ағат айтатынына тап осы кеште көзім әбден
жетті. Сізді туғызған, мынадай ақынды туғызған халқыңызға рах-
мет! – деп бір тынды да, қайыра сөйлеп кетті. Бұл жолғы сөзінде
өзін Қазақстанға, осыншама бақытты, талантты елге жіберген Ко-
минтернге, Москвадағы жолдастарға шексіз ризашылығын айтты.

Содан кейін Исаны қасына шақырып алып құшақтап, жауыры-
нан қақты:

-Рахмет! Саулығыңызды сақтаңыз! Сіздің саулығыңыз халқы-
ңыз үшін, дәуіріңіз үшін керек, солай достым!

Сөйтіп, ақиық акын Исаның “Он бір күн, он бір түн” поэмасы
осылайша туған еді.

ЕСІМДЕГІЛЕР

... Мен қазақ мінезін көрсетіп, әйелімнің ұл туғанын мерекелемек болдым. Қуанышыма өзіміздің қазақ достардан Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов, Құрманбек Жандарбековтерді шақырдым. Ал, москвалықтардан Г. Рошаль, оның әйелі белгілі кинорежиссер Вера Павловна Строева, әдебиетші Виктор Шкловский, біздің бір бөлмедемізде тұратын досымыз жазушы Лина Львовна Войтоловская, тағы басқалар шақырылды. Шілдеханамыз 9 июньде өтетін болды... Ал, жетінші июньде Оңтүстіктен оралған Иса Байзақов телефон соқты.

- Әбділда, мені іздегенің рас па? Келдім сағынсаң, - деді күліп.

- Қазір жетіңіз, ағатай, үйде күтемін, - деп мен қуанғанымды жасырмадым.

- Ассалаймаликум, Айесе! – деді Иса.

“Тума бауы берік болсын,

Әбділдәна серік болсын

Оны азсынсаң Айесе,

Келінің тағы жерік болсын!” - деп сыртқы есікті ашқан апамды құшақтап көрісті.

Күнге, шаңға тотыққан Иса бұрынығысынан да ысыла түскендей екен. Сусындап болғанша мен оған іздеген себебімді айтып та үлгірдім.

- Енді шілдеhana өткенше біздің үйде боласың, - дедім.

Қонақтар аталған сағаттан кешікпей түгел жиналып та қалды. Бәрі жайғасып отырып болған соң мен түпкі бөлменің есігін айқара ашым:

- Импровизатор Иса ақынға құрмет! – дедім.

Атыла шыққан Иса кілт кідіріп, қонақтарға бас иді. Отырғандар да бір кісідей тұрып, ақынға құрмет көрсетті.

Бұрын сырттан құмартқан “импровизатор” деген сөздің өзін тәңірінің атындай сыйлайтын орыс достарым ақынның сырт көрінісін де тамашалап қапты. Ойлағандарын жасырмай айтатын өңкей шабыт иелері ақынға қызыға қарап тұр.

- Адам емес қыранға ұқсайды.

- Шабыт бейнесі осылай көрінуі керек!

- Пушкин жазған импровизаторды көріп тұрғандаймыз, - десті олар.

Біз дәмге кірістік.

- Біз қымбатты ақынға өзіміз тақырып беріп тындағымыз келеді.

Иса жолдас оған қалай қарар екен? - деді Рошаль ақын шай ұрттауға кідірген кезінде.

- Пожалуйста! – деп Иса өзі орысша жауап берді.

- Онда менің тақырыбымды қабылданыз, - деді Вера Павловна, ақынға барынша нұрлана және сүйсіне қарап.

Иса да орнынан тұрып, көрікті әйелге бас иіп ырзалық етті. Вера Павловна қайта сөйледі:

- Маған ғашықпын деушілер көп-ақ.

Ондай ғашықтарға қоятын шартым бар.

Түнде құшағымда болып ләззат алғандар таң ата басымен қоштасады. Ондай саудаға ырза қайсыңыз бар десе, қалың топтың ішінен данқты қолбасшы үш батыр “Ырзамыз!” - деп бірінен соң бірі шығыпты. Бір кешкі ләззат үшін өлімге бастарын байлапты. Сонда осы ұлы патша атанған сұлу Клеопатра қандай әйел?

- Түсіндің бе, Иса? – деп Мұқаң ақынға кеудесімен түтел бұрылды, - өзі ақылды патша бола тұра сүйікті қолбасыларына бұзық шарт қойғаны қалай? Соны ойланғайсың.

- Жарайды, - деді Иса жалғыз сөзбен. Содан соң Вера Павловнаға саусақтарын көрсетіп: “минут пять”, - деді.

Орнынан тұрып кеткен Иса домбыраны әралуан бұрып, терезенің алдына барды, сырттай баққан кісіге ол қазір келетін біреуді күтіп тұрған сияқты.

Мен шетте отырғанымды пайдаланып, еңкейіңкіреп, ақынның қырын тұрған бейнесіне қарадым. Маңдайының жіңішке әжімдері көтеріңкіреп, көздері де кішірейген секілді, тіпті алысқа қарайды, әлденелерді анық көре алмай тұрғандай үңілді.

Қиналып тұр ғой, айта алмай қалар ма екен? - деген күдікпен сескене бастағандаймын. Расында да тапсырылған тақырып ақынның әдеттегі айтып жүргендерінен тіпті шалғай. Ол бұл жолы Пушкин тақырыбымен және ұлы ақынның аса білгір және жүйрік оқушы-ларымен кездесіп отыр. Тым болмаса Клеопатра туралы жал-

пы сөзбен болса да дидактикалық бірдеңе айтса жарар еді, - деймін ішімнен.

- Ұлы ақындық шабыттың бес минуты үшін, - деп Григорий Львович сыбырлап қана бокалын көтерді.

- Иә, құдай сәтін түсіре көр, - деп мен іштей күбірлеп, тартып жібердім.

- Таптым жолдастар! - деді Иса қуана бұрылып, жаңа ғана тозаң басқандай сұрланған жүзі алқызыл тартып, екі бетінің ұшында қан лапылдайды. Ұсақ әжімдерден түк қалмапты. - Құйындар, мен де ішемін бес минут үшін! - Мен стаканды жарғылай толтырдым. Отырғандар бір кісідей ұшып тұрып ақынмен бокалдарын соғыстырды.

Иса домбырасын шындап бұрай бастады. Табанда айтылған ақын жырын барлық ынта-ықыласымызбен тыңдадық. Ол жерде барынша зерек тыңдау, бір сөзін жібермей ұғыну, әсіресе Мұхқан екеуімізге қажет болды. Өйткені қазақша бітпейтін достарға оны орысшалау ақын поэзиясының ұтымды қырларын, жұқа, нәзік жерлерін аңғарту біздің міндетіміз еді. Сондықтан Иса “ә!”- деп бастағаннан біз зейінімізді салдық.

“Таптым!” – дегені рас екен. Иса өзінің бұрыннан естіп, осыны жазсам деп ойланып, толғанып жүрген жырындай төкті. Әншейінде кібіртіктеп, ыңылдап бастайтын Мұхқан да бұл жолы ағыл-тегіл орысшалады: ол жырдағы ақын суреттеген адам мүсіндерін айнытпай айтады. Сөздердің екпін-лептерін аңғартады. Әлдеқандай нәзік елестейтін бояу, дыбыстарды, ишараттарды жеткізуге тырысады. Бәріміз бір кісідей тұрып Исаға да, оның жырын осыншалық әсем аударған Мұхтарға да қошамет көрсеттік.

Жазып алуға үлгірмедік. Шынында да ол мүмкін емес еді. Бірақ сондағы Иса дауысы, Мұханның шабытпен орысша баяндаған үні менің құлағымнан әлі кеткен жоқ. Сондағы барлық естігендерім бүгін де көкейімде түгел сақтаулы сияқты.

Ендеше Иса былай жырлады деуіме әбден сияды:

*“Ду-думан ұлы патша ордасында,
Болмаған ондай жиын сол ғасырда.
Жинаған батырларын, ақындарын,
Қалдырмай жортағын да, жорғасын да.*

Ортада күндей жарық патша қатын,
Жұрт сүйіп Клеопатра қойған атын.
Көк теңіз, Қызыл теңіз жағасында,
Асырған бар патшадан салтанатын.

Өзі жас, кең маңдайлы, ақ сәулелі,
Ақылды ән – жырға бай, асқан сері,
Қол бастап, жауын жеңіп қайтқаннан соң,
Осылай жинайды екен туған елін.

Сұлуға сұңғыланың бәрі құмар,
Мұндайда жарқ етуден кім тартылар?
Жас сұлу бірімізді жар етер деп,
Ерлердің күні туды бағын сынар.

Талайлар ғашықтығын айтқан бұрын,
Батырлар, ақындар да шаққан мұңын.
Сұлудан біріне де жауап болмай,
Бәрі де амалсыздан күтті ақырын.

Айтармын өзім бір күн жинап елді,
Деп берген уағданың күні келді.
- О, халқым, - деп падиша сөз бастады,
Үстінен алтын тақтың тұрып енді.

Елім бай. Патшаларым асқан мықты,
Тойтардым сырттан келген қастандықты.
Жеріме жасын атқан өрт майданда,
Жауымды батырларым айдап шықты.

Алдында тұрмын, міне, қалың топтың,
Жарқырап шам-шырағы жақсы үміттің,
“Жарым бол жан берісер”, - деушілер көп,
Ішінде бас құраған осы жұрттың.

Тілері бәрінің де махаббаттым,
Демеймін бірін алыс, бірін жақын.
Қымбатқа құшағымды ұсынамын,
Кім кәне, тартынбастан төлейді ақын?

Көнгенді жар етемін жалғыз-ақ түн,
Түн бойы берілемін соған бүтін.
Күн шыға басын кесіп жоғалтамын,
Айтыңдар, соған көніп шығатын кім?

Лезде ашып тастап көңілін мұннан,
- Мен, - деді кәрі батыр, тұрды орнынан.
Тартылып тар кезеңде көргенім жоқ,
Бүгін де айнымаймын сол жолымнан.

Көп көрдім, өмір үшін көп соғыстым,
Ұрандап қан майданға талай түстім.
Көк семсер – кекті болат қында жатыр,
Қызығын көріп болдым қайран күштің.

Ырзамын өміріме көп жасаған,
Қимайды қу тірлікті итжанды адам.
Ең соңғы ләззәтімді татып өлем,
Қойыпшыңды аш, сұлу патша енді маған.

Майданда орнататын заман ақыр,
- Мен! - деді атып тұрып, ең жас батыр.
Лап етсе кен дүниені күйдіргендей,
Ішінде ғашықтықтың оты жатыр.

Қайралған жүзіндеймін ақ семсердің,
Алыссам басын алдым талай ердің.
Жауыма жағаласқан салдым әлек,
Намысын жібермедім туған елдің.

Ғашықпын, арманым жоқ сенен басқа,
Қыранмын, қиналмаймын түссем тасқа,
Жас жанды құшағыңа ал, құрбанға шал,
Кеттім деп өкінбеймін қыршын жаста.

Аруағын лирасымен шақыртатын,
- Мен! – деді, тұрды орнынан батыл ақын.
Ішімде лапылдаған жатыр жалын –
Жарылса жанар таудай атыламын.

Қосылып алтын лирам сұңқылдаған,
Жан едім, жар іздеуден бір тынбаған.
Ғашықтық құмарлығын жырладың деп,
Ақын деп атақ берген жұртым маған.

Сүймесем сені патша күйіп өлем,
Одан да сені бір түн сүйіп өлем.
Алдыңда бас илдірді, қол қусыртты,
Құдіретті кеудемдегі құйын өлен.

Ұқсайтын түнде сұлу жанған шамға,
Жарқ етіп жалт қарады үш адамға.
Еңкейіп алдарында иді басын,
Содан соң сөз бастады жиын жанға.

- Айтып ем сынайын деп ғашықтарды,
Көп ғашық көріне алмай қашып қалды.
Қатал сын қандай жеңіл ашып берді,
Мені оңай құшпақ болып асыққанды.

Бірзамын үш досыма жанын кешкен,
Ант етем – ерліктерің қалмайды естен.
Жарым деп біреуінді атаймын да,
Қалдырмай естіртемін ертең кештен.

Деп сұлу жұртқа салды көзін тікеп,
Ғашықты талай жалған алды бүктеп.
Қуантып келер кешті күтті халық,
Үшеудің кімі алса да әділдік деп”.

А Қ И Ы Қ

Шіркін, уақыт қалай тез өтеді десеңші. Бұл күнде халқымыздың талай дарынды ұлдары мен қыздарын көрген көненің бірі болдық. Бәрі де көкіректе сайрап тұр. Аттары аңызға айналған ағаларымыздың, анамыздай қамқор болған апаларымыздың асыл бейнелері көз алдымызда. Солардың бірі - қазақтың ақиық ақыны, тамаша өнер қайраткері Иса Байзақов.

Иса ағайды бірінші рет 1930 жылдың қысында, Бейімбет ағайдың үйінде көрдім. Міне, оған да аттай жарғы ғасыр болыпты. Бір күні Би – ағаның үйіне бара қалсам, біраз қонақтар бар екен. Аздан кейін басында қара бұйра тымағы бар, орта бойлы, дембелше келген, аққұба кісі әйелімен кірді. Олардың соңын ала пұшпақ бөрікті, жалтылдаған отты козді, қыпшытып қырындай қағылез қараторы жігіт саңқылдай сөйлеп, ішке енген еді. Би-ағаң бар денесімен тербеле күліп, қонақтарын қарсы алып жүрді. Отырғандар келген қонақтарға қошемет көрсетіп, үй іші қызу әзіл-қалжыңға толды. Тымақты кісінің Әміре Қошаубаев екенін бірден-ақ шырамыттым. Газеттерден талай суреттерін көрген едім. Қонақ күтіп, домаланып жүрген Сері-ағаң:

-Әй, Иса, арының басылмай тұрып, осы отырысымызды бір суреттеп жіберші, деді ақсия күліп. Әлі отырып үлгермеген Иса ақын екі қолын артына қарай айқастыра салды да, тақпақтай жөнелді.

Исаның жары Шәрбану бір көргеннен – ақ маған ерекше әсер қалдырды. Келген әйелдердің ішінде ең жасы болғандықтан ба, әйтеуір, сырттан келген кісі сияқты емес, Күнжамал жеңгейге көмектесіп жүр. Жүріс-тұрысы жатық, мінезі биязы, келбетті жан екен. Кейін сыйлас құрбы, жақсы дос болып, жақсы араласып кеткен едік.

1931 жылы мен КазПИ – дің жанындағы жұмысшы – жастар факультетіне оқуға түстім. Жоғарғы курста Иса ағай оқиды екен. Жаңадан ұйымдастырылған көркемөнерпаздар үйірмесін басқарушылардың бірі – Иса ағай.

Үйірме жұмысын тез жолға қою үшін қазақ драма театрынан Серке Қожамқұлов бөлінді. Ол кісіні көмекке тартып жүрген Исекең болатын. Өзі көп әндердің сөзін қайта жазып, орындаушыларға

жаттатады. Ән сазын сақтап қалыл, сөзін жаңа мазмұн, жана түрмен айтқанда шамалы әндердің өзі де құлпырып кетер еді.

Біз қайда барып концерт берсек те сахна шымылдығын ашып, кешке қатысушыларды көрермендерге таныстыратын Сері-аған болатын. “Бүгінгі кеште Иса Байзақов қатысып, өзінің жаңа өлеңдерін айтады” дегенде – ақ залдың іші луылдап, “Желдірме”, “Желдірме” деген дауыстар тұс-тұстан шығатын.

Иса Байзақов өзінің қысқа өмірінің ішінде творчестволық өнімді еңбек етіп, қазақ совет әдебиетінің алтын қорына елеулі үлес қосқан ақын. Қысқа өлеңдерін былай қойғанда, оншақты поэма жазды. Бір ғажабы – бәрін де жатқа білетін. Сондықтан да ол қолжазбаларын жинамаған.

Сәбит Мұқанов Қазақстан Жазушылар одағын ұзақ жылдар бойы басқарғаны белгілі. Сол тұстарда Исаның жазған еңбектерінің жарық көруіне көмектесіп, қамқорлық жасағаны шындық. Жазушылар одағы жанынан халық ақындары бөлімі құрылғанда Исекең сол бөлімнің жетекшісі болып тағайындалды. Бір жылдан кейін Иса ағай “творчеством ақсап барады” деп қызметтен босағанда, ол бөлімді маған тапсырған еді.

Иса мен Тайыр ағалы – інілі сияқты көрінетін. Екеуі жұмысқа бірге келіп, бірге кететін. Ол кезде Тайырдың үйі де шағын болатын. Соған қарамай Исекең сол үйде болды көбінесе. “Тайыр түнде жазады, ал мен күндіз жазамын. Екеуміздің отыратынымыз бір стол. Мүнира деген ғажап әйел ғой. Сен жұмыс істегенде не бір бала жыламайды, не бір ыдыс сылдырамайды” деп айтқаны әлі есімде.

Қасым Аманжолов, Әбділда Тәжібаев, Жақан Сыздықов Исаның сыйлас достары еді. Бұлармен кездескен кезде балаша қуанып қалатын. Творчестволық сапарға шықса, солардың бірімен шығатын. Исекеңнің бір әдеті жас достарын “құлыным”, “ботам” деп сөйлер еді. Онысы өзіне жарасып тұратын. Бер жағымен емес, бар жанымен, бар шындығымен айтатын.

Кешегі сұрапыл соғыс басталған күннен Исекең жарақты жауынгердей атқа қонды. Қалың елдің қаһарман халықтың асыл қасиетін, ар – намысын ұға білген ақын өзінің орны ел ішінде екенін түсінді. Өресі биік, ұққаны мол, намыскер ақын халықтың қайғысын сергітін, қайратын қайрап, майдангерлеріміздің жеңіске жетеуі

үшін аянбай еңбек етуге жар салды. Өзінің бойындағы бар өнерін халыққа арнап, Отан қорына көптеген қаржы жинап талсырды.

... Ақын ауыр науқастанып ауруханада жатқанда халқымыздың атақты ғалымдары, ақын-жазушылары, өнер қайраткерлері, Иса сынды көк дауыл ақынға үзбей барып тұрды. Ақынның үлкен жүрегі мәңгі тоқтағанына отыз төрт жыл болыпты. Бірақ, жыр сүйгіш, өнер сүйгіш халқымыз Иса сынды ақиық ақынын ұмытпақ емес.

СҮЛУЛЫҚТЫ, ӨРШІЛДІКТІ ЖЫРЛАҒАН

Аты әйгілі Иса ақынды мен 1921 жылдың октябрь айында көрдім. Қазақ Автономиялық Советтік Республикасының сол жылы бір жасқа толуына байлапысты Ертіс жағасында зор мереке өткізілді. Бұл жиынға Ертіс атырабының шар-тарабынан халық қаптай жиналды. Мерекеге, әкемнің қасына еріп, сонау Тәттімбет жазығынан сегіз жастағы бала Қалижан – мен де келдім.

Бұл ұлы тойға Иса ақын қатысады деген дулы лепес ел арасында ерте шалынған еді. Расында да осы мерекенің қыздырма көрігі, жарқылдаған жұлдызы – Иса Байзақов болды. Шаршы топтың дәл ортасында, құлашын, домбырасын қыранның қапатындай сермеп, өлеңдетіп отырған ақынның қасына жету де қиын еді. Ақан ссрімен бір кезде айтысқа түскен менің әкем Нұрғожа осы Иса ақынмен де бір тұста қағысып қалғаны бар, кейін екеуі бірі – аға, бірі – іні болып татуласып кеткен – ді. Бұл өңірге аты мәлім әкем қалың жиынды жарып өтіп, Исаның дәл қасына барып отырды. Мен де әкеме жабысып сол араға келсем керек. Әлі күнге есімде – Иса ақын (сол жылы жиырма бірдегі балаң жігіт екен – ау) үстіне қара костюмі, тебіндеген мұрты бар, көзі өткір, құлшырған қалпында әнін жүз құбылтып, екіленіп өлең шырқап отыр екен. Ұлы Октябрьді, қазақ халқының еркіндігін, бақытын асқақтай жеделдете бір жырлап өтті білем. Содан кейін Исаны естіп білген өлеңшіл қызба жұрт – ақынды пай-пайлап мадақтап алып, оған қолма - қол тақырып жаудырды. Иса, кейбір өлеңші – жыршылардай домбырасын бұрап, күйлендіріп жатпады, бірден, қапелімде тапсырма тақырыптарды жұлқына жырлай жөнелді.

Менің өлеңқұмар қиялыма Иса ақын сол кезден бастап өлең деген қасиетті өнердің санқылдаған қыраны, тұяғы от шашқан тұлпары болып дүмбірледі.

Иса Байзақовтың импровизаторлық, тапқырлық, айтыскерлік өнері - қазақ поэзиясындағы абзал, төтенше бір көрініс. Алуан жиналдарда, талай айтыстарда Иса алдына жан салмаған, нелер ділмәр

ақындарды тапқырлықпен тұқыртқан от ауызды, орақ тісті дарын. Иса ақынның Керекуде, Семейде, Орынборда, Қызылордада, Алматыда қалың халық бас қосқан жиындарда сахна төрінде алуан көріністі сипаттап құлпыра өлең айтқаны, асқақтап ән шырқағаны - қазіргі ақсақал достарымның, жасы ұлғайған мендей інілерінің жүректерінде тұр.

Ал, Иса творчествосын тереңдеп барласақ - бұл сегіз қырлы тамаша дарынның ең күшті, асыл қырын - оның жазба өнерінен - поэмаларынан айрықша көрінеді. Кейбір зерттеушілер Иса - суырып салма ақын, домбырашы ақын деген біржақты, ағат пікірден арылмай келеді. Рас, Иса - бұрынғы Ақан сері, Біржан сал секілді әнші, импровизатор ақындардың дәстүрін совет заманында өрістеткен сері ақын.

Расында да ойлы, зерделі ақын білікті де еді. Иса, Абай секілді өз бетінше оқып - үйренуінің үстіне Семей, Орынбор қалаларында орта мектептерде, ағарту оқу орындарында мезгіл-мезгіл оқып білім алған ақын. Өз бетінше Пушкин, Лермонтов, Абай сынды ұлы ақындардың шығармаларын құмарта оқып, олардың өлең өнегесін зердесіне мол тоқиды.

Пушкин, Лермонтов туындыларына ынтық және олардың үлгілерін жадына сақтап келгендігіне бір мысал келтіре кетейін. 1939 жылы июнь айында болса керек, Қазақстан Жазушылар одағы халық ақындарын бір айлық семинарға шақырды. Сол топқа, жасы үлкен, ұстаз ағалар қатарында мен де дәріс оқыдым. Бұл семинарға Иса ақын да қатысты. Иса ағамен, бір кезде оның дарынына тамсана қараған мен, енді бұл шақта бұл кісіге жақын іні, дәмдес дос болып кеткен едім... Бір күні мен Сервантестің атақты Дон - Кихоты туралы лекция оқып тұрып еліге, тым қыза сөйлеп кетсем керек, кенет Исекең ұшып тұра келді: Әй, білгішім, мына шалдарды шаршатып, диірменмен айдахар деп алысқан, қойлармен дүшпан деп соғысатын бір дәнекүсті ертегілеп кеңіте бергенше данышпан Пушкин, Лермонтов поэзиясы жөнінде айтпайсың ба, - деп маған ажырая қарады. Расында да Дон - Кихотқа елігіп өзім де бөсіп кетсем керек. Оларды да білем ғой, кейін айтармын, - деп қипақтадым. Мұндай да әсілі тартынып көрмеген Иса: